

УДК 81'367.633:81'373.611

ОПОЗИЦІЯ «КОНТАКТНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ: НАПРЯМ РУХУ НА ПОВЕРХНЮ/З ПОВЕРХНІ ЛОКАТИВНОГО ОРІЄНТИРА» В УКРАЇНСЬКОМУ РЕЧЕННІ: ВИМІР ПРЕФІКСАЛЬНО-ПРИЙМЕННОКОВОЇ КОРЕЛЯЦІЇ

Галаур С.П.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Стаття є спробою довести, що префіксально-прийменникова кореляція дієслівного предиката бере активну участь у семантико-синтаксичній організації речення. Досліджено безпосередній / опосередкований типи співвідношення префікса й прийменника в синтаксичних структурах із семантичними параметрами «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» та «напряму руху з поверхні локативного орієнтира». Виявлено спектр конкретних репрезентантів у вигляді моделей і субмоделей префіксально-прийменникової кореляції. Описано особливості заповнення предикатної та правобічної позицій речень із кореляцією префікса і прийменника. З'ясовано найтонші змістові відтінки, реалізовані в синтаксичній структурі за допомогою механізму префіксально-прийменникового узгодження.

Ключові слова: префіксально-прийменникова кореляція, дієслівний предикат, правобічний поширювач, локативний орієнтир, просторові відношення.

Постановка проблеми. Речення з префіксально-прийменниковою кореляцією, яка має безпосередній (повний, неповний) та опосередкований вияви, становлять продуктивний тип у сучасній українській мові. Синтаксичні структури з тим або тим різновидом префіксально-прийменникового узгодження здебільшого реалізують різну просторову семантику, уточнену такими значеннєвими характеристиками, як «контактна / дистантна», «горизонтальна / вертикальна локалізація».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Семантичне співвідношення між префіксом та прийменником викликало стійкий інтерес у лінгвістів упродовж кількох століть. Про типологію кореляції знаходимо цінні відомості ще в граматиках ХІХ століття, вплив префіксів на синтагматичні властивості дієслова розглядали російські синтаксисти в узагальнених працях, присвячених питанням керування (Г.О. Битехтіна, Г.О. Брусенська, Л.А. Вараксін, В.В. Виноградов, С.Ю. Владимирський, С.М. Галкіна-Федорук, Т.П. Засухіна, Г.О. Золотова, М.Д. Лесник, Г.І. Магомедов, О.М. Пешковський, М.М. Прокопович та ін.), валентності предикатів руху, переміщення, синтаксичної сполучуваності префіксальних дієслів із прийменниково-відмінковими формами директивного та транзитивного значень (М.В. Всеволодова, Л.В. Ємельянова, Ю.П. Князев та ін.). В українському мовознавстві префіксально-прийменникову кореляцію ґрунтовно з'ясувала В.Г. Войцехівська [2], виявивши особливості прийменникового керування префіксальних дієслів, схарактеризувавши структуру та семантику словосполучень із префіксально-прийменниковою кореляцією на тлі теорії про сильний / слабкий тип зв'язку. Основні теоретичні засади семантичного співвідношення між префіксом та прийменником різнобічно викладені і в працях І.Р. Вихованця [1], Н.П. Гальони [3], М.І. Степаненка [7].

Виокремлення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Дослідження вітчизняних і зарубіжних мовознавців, що висвітлюють проблеми префіксально-прийменникового узгодження, однак, не дають повного й цілісного уяв-

лення про кореляцію префіксів та прийменників, яка посутньо впливає на формально-граматичну й семантичну будову речення, визначає його компонентний склад.

Мега статті – визначити специфіку творення адвербіальної семантики в реченні за участю префіксально-прийменникової кореляції семантичних типів «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» та «напряму руху з поверхні локативного орієнтира», установити моделі такої кореляції, описати їхні значення.

Виклад основного матеріалу. Особливістю речень із семантичним описом «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» є вживання префіксальних дієслів руху, переміщення, каузально-моторної дії та іменників – складників припредикатного правобічного компонента, що належать до різних лексико-семантичних розрядів. Типовими заповнювачами позиції справа виступають лексеми – назви обмежених просторів, типів покриву, функційних територій, частин тіла людини або іншої живої істоти, відкритих транспортних засобів та їхніх частин: *Пан Миколай, чоловік значного віку і сухорлявий, виїшов на город нарвати м'яти для чаю* (В. Кожелянко); *Двоє птуцями вилетіли на коней* (І. Багрянний). Для синтаксичних структур з такими припредикатними поширювачами характерною є вказівка на те, що рух досягає поверхні предмета – локативного орієнтира. З-поміж іменників, що формують напрямково-локативний поширювач, функційне ядро становлять номени об'єктів, для досягнення яких слід піднятися вгору (*ганок, дах, дерево, сходинки, сцена*), або назви локативних орієнтирів, розташованих нижче вихідного пункту руху (*земля, підлога, трава*), пор.: *Великий стрілець він був і не боявся ні тучі, ні грому: йому дикий жеребець вухо відкусив, і якби не зліз на дерево, то й носа не було б!* (А. Кашенко) і *Марія випустила створіння на підлогу* (В. Яворівський). Семантика речення з таким припредикатним поширювачем зазнає конкретизації значеннєвою характеристикою «напряму руху на поверхню локативного орієнтира, що знаходиться на вертикальній осі: напряму руху знизу вгору або напряму руху згори вниз». На особливу

увагу заслуговує іменник *місце*, який, реалізуючи семантику «простір поверхні, зайнятий ким- або чим-небудь», обов'язково вимагає після себе атрибутивного поширювача... [Данилко з прадідом] *ось ніби на найвище вийшли місце* (Ю. Яновський); *Майже ціле село перебирається на нове місце, в кожному разі ті, хто хоче тихо жити в лісі* (Ю. Покальчук). Інколи субстантив *місце* має імпліцитний характер. Замість нього в реченні може виступати іменник, «у значеннєвій структурі якого індивідуальною є сема «подія» [6, с. 208]: [Мама] *Вийшла на сонце* (У. Самчук) (місце, відкриті для впливу сонячної енергії); *Посланець вивалився на осоння* (О. Забужко) (незатінене місце, освітлюване сонцем).

Реченням із планом змісту «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» здебільшого властива кореляція моделі **pref** ↔ **prer** [на]. Повний вияв безпосередньої кореляції **pref** [на-] ↔ **prer** [на] не типовий, оскільки префікс *на-* репрезентує насамперед значення квантитативності, яке лише інколи може бути ускладнене просторовою семою «контакт із локативним орієнтиром, точніше, із його поверхнею»: *Мухи налетіли на обличчя* (В. Шевчук); *[Вони] На жаровню наклали сухих смоляних дров, хмизу, березової кори, це й брали запас з собою в байдю* (І. Багрянний).

Невисокий ступінь продуктивності характерний і для синтаксичних структур із кореляцією **pref** [за-] ↔ **prer** [на] та **pref** [при-] ↔ **prer** [на]: *Пішла баба до хати, залізла на піч і стогнала* (Є. Гуцало);... *Аліна тихо приземлилась на палубу* (О. Забужко). У них досить часто спостерігаємо конкретизацію семантики «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» вказівкою на вертикальну локалізацію. Особливістю кореляції **pref** [при-] ↔ **prer** [на] є те, що вона зазвичай фіксує напряму руху згори вниз, а не знизу вгору. Таке явище Л. Ферм пояснює екстралінгвальними чинниками. «Префікс *при-*, – твердить дослідниця, – передбачає подолання відстані, тому вирази, наприклад, *прилізти на дах, прийшов на сходинки* тощо не зовсім гармонійні. Враження таке, що на дах і на сходинки переміщення розпочалося ще на сусідній вулиці» [8, с. 107].

Коли релевантною виступає інформація про те, що суб'єкт / об'єкт змінив своє місцеперебування, очевидно є кореляція **pref** [пере-] ↔ **prer** [на]:... [Федір] *переплив на протилежний берег* (В. Яворівський); *Юра перекотився на бік, на живіт* (Т. Литовченко).

Реалізація значення «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» найчастіше пов'язана з опосередкованим префіксально-прийменниковим узгодженням на зразок **pref** [з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-] ↔ **prer** [на]. Така кореляція бере участь у формуванні відтінків «напряму руху на поверхню локативного орієнтира, що знаходиться на вертикальній осі: напряму руху згори вниз» та «напряму руху на поверхню локативного орієнтира, що знаходиться на вертикальній осі: напряму руху знизу вгору». Пор.: *Горобець, мляво стріпуючи крильцями, злетів на підлогу і принишк у кутку, поник головою, сіпає дзьобком* (В. Яворівський); *Зараз, коли він [Волин] спав, воно [волосся] звисало на стовбур дерева розкішними пасмами* (Ю. Покальчук).

Активно виявляє себе й кореляція **pref** [ви-] ↔ **prer** [на]:... *легенький вітер шамотів у дикому малиннику й виганяв на трави табунці зелені хвилі* (М. Хвильовий);... *вийде зlodий на шлях погулять з ножем у халяві...* (Т. Шевченко). Вона вказує на те, що рух спрямовано в більш відкритий простір. Функціонування розглядуваної кореляції досить часто пов'язане з вираженням додаткового значення «напряму руху знизу вгору»: *Він бігав наввипередки з вітром, Він виліз на грушу і рвав у пазуху гнилиці* (І. Драч).

Із прийменником на в смислове співвідношення може вступати префікс *від-* / *віді-* / *відо-* / *од-* / *оді-*, надаючи дієслову-предикату різних значень, зокрема «відхиляти (ся) назад», «відскакувати, відпадати внаслідок удару, поштовху», «доставити що-небудь куди-небудь»: *Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду свою біляву голівку* (М. Коцюбинський);... *він [спекулянт] з усіма своїми шкребками відлетів на брук сторчака* (О. Гончар).

Співвідношення на префіксально-прийменниковому зрізі **pref** [в-/у-] ↔ **prer** [на] уможлиблює маркування додаткового відтінку «напряму руху на поверхню локативного орієнтира, що знаходиться на вертикальній осі: рух згори вниз». Характерно, що префікс *в-/у-* реалізує тут абстрактне значення, успадковане від давнього прийменника у, який слугував «у ролі префікса... на означення віддалення або відокремлення від чогось» [5, с. 19]: *Рада вронила на землю порожнє відро* (О. Забужко);... *на долоню пелюстка впаде* (М. Сингаївський).

Семантику «напряму руху на поверхню локативного орієнтира, що знаходиться на вертикальній осі: рух згори вниз» реалізують також речення з виявом префіксально-прийменникової кореляції **pref** [о-/об-/обі-] ↔ **prer** [на], оскільки префікс може позначати дію, «яка призводить до переміщення предмета вниз від місця його попереднього розташування або руху від якоїсь точки донизу» [Там само, с. 112]: *І сиплеться з неї [груші] цвіт, вся земля вже застелена, пелюстки осідають на голову, на плечі, потрапляють на уста* (Є. Гуцало); *Вона [Любава] схитнулася і важко осіла на долівку* (В. Малик).

Динамічний план змісту «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» демонструє й кореляція **pref** [про-] ↔ **prer** [на], позначаючи шлях руху суб'єкта / об'єкта:... *проходить князь Альбрехт на вказане йому місце* (В. Винниченко);... *теплим молоком душа моя проллялась на жито золоте твоїх дзвінких пісень* (В. Сосюра).

У реченнях із семантичною характеристикою «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» правобічний поширювач може набувати форми «по + місцевий відмінок», яка сигналізує про розміщення, поширення на поверхні локативного орієнтира й виступає «семантичним синонімом сполучення на + м.в.» [4, с. 61]. Синтаксичні конструкції, у яких функціонує префіксально-прийменникова кореляція **pref** ↔ **prer** [по], описують рух / переміщення кількох суб'єктів / об'єктів з однієї точки на поверхню відразу декількох точок. Це відбувається за умови сполучення дієслова з префіксом *роз-* /

розі-... папірці сполоханою голубиною зграйкою спурхнули з столу і розлетілися по підлозі (О. Гончар);... коли помітив – вони [черв'яки] розповзлися по всьому берегу (В. Нестайко).

Семантику «напряму руху з поверхні локативного орієнтира» реалізують синтаксичні конструкції, валентне ядро яких формують дієслова руху, переміщення, каузально-моторної дії, а типовою моделлю префіксально-прийменникової кореляції є **pref** ↔ **prep** [з/зі/із]. Із прийменником з/зі/із найчастіше узгоджується префікс з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-: *Збий же мені з чуба шапку* (С. Руданський); *Хтось з люльки іскру здув* (Леся Українка). Позицію справа від предиката обіймають різноманітні субстантиви – назви локативних і нелокативних понять, зокрема найменування 1) обмежених просторів, типів поверхонь, природних об'єктів, 2) частин тіла людини або іншої живої істоти, 3) меблів, 4) відкритих транспортних засобів, 5) високих предметів, різноманітних будівель, споруд та їхніх частин: *Олеся зіскакує на асфальт, заточується, з її голови злітає червоний шолом* (Д. Яворівський); *Роман зліз з лави* (І. Нечуй-Левицький). Цей розряд доповнюють іменники на позначення просторів лінійного характеру. Окрему ланку в цій підсистемі іменників становить лексема *місце*, яка може реалізувати два значення: «певний пункт, площина, призначена для кого-, чого-небудь» або «простір, зайнятий ким-, чим-небудь». Виступаючи в реченні без залежних компонентів, вона репрезентує семантику «певний пункт, площина, призначена для кого-, чого-небудь». Якщо ж іменник *місце* функціонує в складі дескрипції, то він набуває значення «простір, зайнятий ким-, чим-небудь», пор.: *Двоє інших [бедуїнів] рвонули коней і немовби злетіли з місця, помчали до ліска* (Ю. Мушкетик) і *Ваше благородіє, господа салдатство! Будьте ласкаві, зведіть з нашого місця оттого навіженого, католицького, бусурменського москаля, що став біля бублейниць з стовпцями* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Характерною особливістю описуваних речень є й те, що вони реалізують значення як горизонтальної, так і вертикальної локалізації, пор.: *Центрально-Східна Європа зрушила з місця* (Ю. Андрухович) і *хлопчина зліз з дерева* (О. Донченко). Актуалізація семи «горизонтальна локалізація» пов'язана з іменниками обмеженої семантики – найменуваннями просторів лінійного характеру та лексеми *місце*. У синтаксичних структурах із цими субстантивами пре-

фікс з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс- набуває ознаки «переміщуючись, ухилитися від попереднього прийнятого напрямку». Інформація про вертикальну локалізацію в реченнях з описуваною префіксально-прийменниковою кореляцією не є однорідною, що пов'язано з біфункційністю префікса з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-, його здатністю виражати протилежні відношення. Сучасний префікс з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс- бере участь у формуванні речень із семантичною структурою «напряму руху з поверхні локативного орієнтира: рух згори вниз або рух знизу вгору» тому, що він сфокусував у собі значення давнього прийменника *съ* (рух униз чи від локативного орієнтира, із його поверхні) і заступив старий префікс *въз-* (*въс-*) «на означення, в основному, руху вгору» [Льїн, с. 50]. Маркерами напрямку руху при цьому виступають іменники або дієслова-предикати. Пор.: *Злазить Ларько з верби* (С. Васильченко) (напряму руху вниз) і *Другого дня Ярина ледве звелась з постелі* (М. Коцюбинський) (напряму руху вгору). Зафіксовано, однак, і такі випадки, коли план змісту основного носія валентності є індіферентним щодо сем «рух угору», «рух униз», а правобічну позицію заповнюють іменники – найменування поверхні, від якої рух може здійснюватися вгору і вниз: *Птаха злетів з даху* (Із газети) (злетів у небо? злетів на землю?). Значення «рух угору» або «рух униз» у таких синтаксичних структурах потребує конкретизації локативно-директивним поширювачем на позначення кінцевого пункту руху та опосередкованою префіксально-прийменниковою кореляцією, яка виникає між префіксом з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс- й лативним прийменником, а то й контекстом.

Висновки і пропозиції. Аналіз особливостей заповнення предикатної та правобічної позицій у реченнях із семантичними параметрами «напряму руху на поверхню локативного орієнтира» й «напряму руху з поверхні локативного орієнтира», вичленування моделей та субмоделей префіксально-прийменникової кореляції в них, установаження їхніх значень дали змогу виявити найтонші змістові відтінки, реалізовані в синтаксичній структурі за допомогою механізму префіксально-прийменникового узгодження. Як бачимо, в основі взаємозв'язку префікса й прийменника лежить і комунікативна стратегія мовця, тож розв'язання розглядуваної проблеми не вичерпується семантико-синтаксичним аспектом, а потребує ще й інших підходів.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Войцехівська В. Г. Придієслівне керування в сучасній українській мові (Словосполучення з префіксально-прийменниковою кореляцією): дис. ... канд. філол. наук / Войцехівська Віра Григорівна. – К., 1969. – 342 с.
3. Гальона Н. П. Вияв валентних властивостей предиката у сполуках з префіксально-прийменниковою кореляцією / Н. П. Гальона // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: [зб. наук. праць / відп. редактор А. П. Грищенко]. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Випуск 2. – С. 43–54.
4. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення З. І. Іваненко. – К.; Одеса: Вища школа, 1981. – 143 с.
5. Льїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / В. С. Льїн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 167 с.
6. Селив'єрстова О. Н. Семантическая структура предлога на / О. Н. Селив'єрстова // Исследования по семантике предлогов: [сборник статей / отв. ред. Д. Пайар, О. Н. Селив'єрстова]. – М.: Русские словари, 2000. – С. 189–242.

7. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: [монографія] / М. І. Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
8. Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке. К вопросу префиксально-предложного детерминизма / Л. Ферм. – Stockholm: Uppsala, 1990. – 188 с.

Галаур С.П.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

**ОППОЗИЦИЯ «КОНТАКТНАЯ ЛОКАЛИЗАЦИЯ:
НАПРАВЛЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ НА ПОВЕРХНОСТЬ/С ПОВЕРХНОСТИ
ЛОКАТИВНОГО ОРИЕНТИРА» В УКРАИНСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ:
ИЗМЕРЕНИЕ ПРЕФИКСАЛЬНО-ПРЕДЛОЖНОЙ КОРРЕЛЯЦИИ**

Аннотация

В статье предпринято попытку доказать, что префиксально-предложная корреляция глагольного предиката принимает активное участие в семантико-синтаксической организации предложения. Исследованы непосредственный / опосредствованный типы соотношения приставки и предлога в синтаксических структурах с семантическими параметрами «направление движения на поверхность локативного ориентира» и «направление движения с поверхности локативного ориентира». Выявлен спектр конкретных репрезентантов в виде моделей и субмоделей префиксально-предложной корреляции. Описаны особенности заполнения предикатной и правосторонней позиций предложений с корреляцией приставки и предлога. Выяснены наиболее тонкие семантические оттенки, реализованные в синтаксической структуре с помощью механизма префиксально-предложного согласования.

Ключевые слова: префиксально-предложная корреляция, глагольный предикат, правосторонний распространитель, локативный ориентир, пространственные отношения.

Halaur S.P.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

**THE OPPOSITION «CONTACT LOCATION:
MOVEMENT DIRECTION ON A SURFACE/FROM A SURFACE
OF THE LOCATIVE LANDMARK» IN UKRAINIAN SENTENCE:
THE PREFIX-PREPOSITIONAL CORRELATION DIMENSION**

Summary

The article is the attempt to prove verbal predicate prefix-prepositional correlation active participation in the semantic-syntactic organization of the sentence. The direct / mediated prefix and preposition correlation types in the syntactic structures with semantic parameters «movement direction on a surface of the locative landmark» and «movement direction from a surface of the locative landmark» were investigated consistently. The spectrum of prefix-prepositional correlation models and submodels as specific representatives was elaborated in succession. The peculiarities of the predicate position filling as well as filling of the position on the right side in sentences with prefix and preposition correlation got deep analysis. The most subtle semantic nuances, realized in the syntactic structure by the prefix-prepositional concord mechanism, were ascertained in the consecution.

Keywords: prefix-prepositional correlation, verbal predicate, right-side spreader, locative landmark, spatial relation.